

Pedagogical Contexts 2021, No. 1(16)
www.kontekstypedagogiczne.pl
ISSN 2300-6471, e-ISSN 2720-0000
pp. 55–75
<https://doi.org/10.19265/kp.2021.1.16.308>

ARTYKUŁ PRZEGLĄDOWY

Otrzymano:
20.04.2021

Zaakceptowano:
20.05.2021

Słowa kluczowe:
wsparcie społeczne,
„spirala życzliwości”,
osoba z niepełno-
sprawnością intelek-
tualną, autonomia

Magdalena Pasteczka-Cholewa

<https://orcid.org/0000-0002-0941-6606>
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
magdalena.pasteczka-cholewa@up.krakow.pl

„SPIRALA ŻYCZLIWOŚCI” JAKO PRZESTRZEŃ WSPARCIA SPOŁECZNEGO OSOBY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ

THE “SPIRAL OF KINDNESS” AS A TOOL OF SOCIAL
SUPPORT OF A PERSON WITH INTELLECTUAL
DISABILITY

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie propozycji zastosowania modelu wsparcia społecznego znanego pod nazwą „spirali życzliwości” w projektowaniu działań wspierających osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Artykuł składa się z wprowadzenia, czterech części zasadniczych oraz podsumowania. Część pierwsza przedstawia teoretyczne ujęcie wsparcia społecznego według Stanisława Kawuli. W drugiej części omówiono stworzone przez tego autora teoretyczne założenia „spirali życzliwości”. Kolejna część zawiera omówienie aktualnych tendencji w podejściu do wspierania kierowanego wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną. W części czwartej autorka proponuje wykorzystanie „spirali” w kreowaniu środowiska wspierającego osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Poza próbą interpretacji teoretycznych ram omawianego modelu wsparcia społecznego podjęto również próbę graficznego przedstawienia przestrzeni spirali życzliwości oraz mającego w niej miejsce procesu wspierania. W podsumowaniu

autorka wskazuje na aktualność idei „spirali” w podejściu do wspierania osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Keywords:

social support, “spiral of kindness”, a person with intellectual disability, autonomy

Summary: The aim of the article is to present a proposal for the use of the social support model known as the “spiral of kindness” in the design of activities supporting people with intellectual disabilities. The article consists of an introduction, four main parts with subtitles and a summary. The first part highlights the theoretical approach to the notion of social support according to Stanisław Kawula. The second part discusses theoretical assumptions of the “spiral of kindness” created by the same author. The next part analyzes the current trends in the approach to providing support to people with intellectual disabilities. In the fourth part, the author proposes to use the “spiral” as a tool for creating the environment supportive of people with intellectual disabilities. Apart from the interpretation of the theoretical framework of the discussed social support model, an attempt has been made to graphically present the space of the “spiral of kindness” and the support process which takes place in it. In the summary part, the author points to the topicality of the idea of the “spiral” in specifying the approach to supporting people with intellectual disabilities.

Wprowadzenie

Człowiek w ciągu swojego życia doświadcza sytuacji, w których na różne sposoby i z różnym nasileniem wykazuje zapotrzebowanie na wsparcie społeczne. Jednym z modeli wsparcia społecznego osób będących w trudnej sytuacji życiowej jest „spirala życzliwości” autorstwa Stanisława Kawuli. To teoretyczny konstrukt obecny w polskiej pedagogice od lat 90. XX wieku, stanowiący interesującą propozycję modelu wsparcia społecznego. Po 25 latach od publikacji pierwszego artykułu na temat spirali życzliwości (Kawula, 1996) chciałabym się pochylić nad możliwością zastosowania tego modelu w projektowaniu działań wspierających kierowanych wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Wsparcie społeczne w ujęciu Stanisława Kawuli

Rozważania na temat wspierania osób z niepełnosprawnością intelektualną rozpoczną od scharakteryzowania terminu „wsparcie społeczne”. W literaturze naukowej wsparcie społeczne obecne jest od lat 70. XX wieku (Jaworowska-Obłój i Skuza, 1986, s. 733). Termin ten wywodzi się z działań praktycznych, przede wszystkim realizowanych w obszarze pomocy psychologicznej oraz działalności grup samopomocowych (Nowakowski, 2004, s. 293). Wśród sposobów interpretowania wsparcia społecznego można wskazać między innymi podejścia: pedagogiczne – związane z relacjami wychowawczymi i wspomaganiami rozwoju osobistego, terapeutyczne – oparte na leczniczym oddziaływaniu czy socjologiczne – którego podstawą są teorie wspólnoty środowisk, więzi i sił społecznych (Krause, 2004, s. 47). Z uwagi na tematykę spirali życzliwości podejmowaną w dalszej części artykułu przedstawię wsparcie społeczne w ujęciu autora „spirali” – Stanisława Kawuli.

Kawula wykorzystuje potencjał wielowymiarowości, jaki ma w sobie pojęcie wsparcia społecznego. W swoich pracach badacz definiuje ten termin na dwa sposoby. Przede wszystkim wsparcie społeczne postrzega jako „pomoc dostępną jednostce lub grupie w sytuacjach trudnych, stresowych, przełomowych, a których bez wsparcia innych nie są w stanie przetrwać” (Kawula, 1996, s. 13). Chodzi głównie o sytuacje, w których zadaniem, a jednocześnie wyzwaniem jest „pokonywanie życia” (Lothar Böhnisch, za: Kawula, 2009, s. 125). Autor tego pojęcia, niemiecki pedagog społeczny Lothar Böhnisch, używa w swoich późniejszych publikacjach zwrotu, który dosłownie tłumaczony jest jako „radzenie sobie z życiem” (ang. *coping with life*) (Böhnisch i Schröer, 2011, s. 16, 2017, s. 15). Społeczno-pedagogiczna koncepcja radzenia sobie z życiem jest związana z radzeniem sobie z problemami w sytuacjach krytycznych w życiu. Głównymi składnikami tej koncepcji, dotyczącymi osoby przeżywającej trudności, są: szacunek do siebie, uznanie społeczne, własna skuteczność i poszukiwanie dróg do ich osiągnięcia (Böhnisch i Schröer, 2017, s. 15).

Poza definiowaniem wsparcia społecznego jako dostępnej pomocy Kawula (1996, s. 13) określa je również jako

rodzaj interakcji społecznej podjętej przez jedną lub dwie strony w sytuacji problemowej, w której dochodzi do wymiany informacji, emocjonalnej lub instrumentalnej. Wymiana ta może być jednostronna lub dwustronna, może być stała lub zmieniać się.

W tej definicji widoczne są wpływy psychologów (por. Jaworowska-Obłój i Skuza, 1986; Sęk, 1986). Wykorzystywane przez Kawulę definicje wsparcia społecznego uzupełniają się wzajemnie. Pierwsza określa podejmowaną czynność, a druga mówi o jej kontekście sytuacyjnym. Mikołaj Winiarski (2015, s. 9) zauważa, że dzięki dwoistości w definiowaniu wsparcia społecznego Kawuła zyskuje możliwość umiejscawiania go „w kontekście wielowymiarowego życia ludzkiego w różnych ramach społeczno-przestrzennych, odnoszenia do różnych sytuacji, układów życiowych, różnych faz życia ludzkiego”. Co więcej, aby zobrazować potencjał tkwiący we wsparciu społecznym, badacz przedstawia propozycje czterech podstawowych układów ludzkiego życia, w których zachodzą relacje wspierające. Są to następujące układy:

- człowiek–człowiek – w relacjach rodzinnych, rówieśniczych, sąsiedzkich, zawodowych, towarzyskich itp.;
- człowiek–grupa – w relacjach rodzinnych, środowiskowych, politycznych, organizacyjnych itp.;
- człowiek–instytucje – w kontakcie z instytucjami występuje świadomość ich wielkości i masowości, a niekiedy nawet bezosobowości;
- człowiek–szersze układy – w relacjach ze środowiskiem okolicznym, np. miasta, dzielnicy, wsi, rejonu zamieszkania, regionu etnicznego czy kulturowego (Kawuła, 1996, s. 15–16).

Przedstawione układy różnią się od siebie stopniem więzi. W relacji typu człowiek–człowiek wśród przykładów osób blisko ze sobą powiązanych pojawia się między innymi „człowiek znaczący” – ten sam, który opisywany był jako „osoba znacząca” czy „znaczący inny”¹. To odniesienie jest kolejnym punktem zaczerpniętym z literatury przedmiotu, na których Kawuła buduje swoją teorię wsparcia społecznego.

Poza dwoistym sposobem rozumienia wsparcia społecznego Kawuła określił również właściwości, które charakteryzują to pojęcie i wyróżniają je na tle innych działań prospołecznych². Wsparcie społeczne jest kompleksem czynności ukierunkowanych na osobę (bądź grupę osób) znajdującą się w sytuacji problemowej, trudnej, stresogennej (Winiarski, 2009). Odbywa się jedynie w trakcie interakcji międzyludzkiej, która może zostać zapoczątkowana przez dawkę, biorcę lub obie strony. Działania wspierające polegają na przekazywaniu

¹ Pojęcie to zostało wprowadzone do nauk społecznych przez George’a Herberta Meada.

² W pedagogice do tego typu oddziaływań zalicza się – poza wsparciem społecznym – opiekę, pomoc oraz wspomaganie.

jednej lub obu stronom interakcji treści potrzebnych do poradzenia sobie z życiem, przezwyciężenia trudności życiowych. Ten przekaz może się opierać na wspólnym działaniu, współpracy (Winiarski, 2009). Kawula zakłada więc pewną aktywność osoby wspieranej w kreowaniu wsparcia społecznego. Do właściwości wsparcia społecznego należy zaliczyć również:

- świadomy lub nieświadomy, zamierzony lub niezamierzony udział w działaniach wspierających zarówno dawcy, jak i biorcy wsparcia społecznego;
- dobrowolność działania dawcy i dobrowolność korzystania z jego działań osoby wspieranej;
- możliwość występowania stałego, nawet przez całe życie, lub okresowego;
- brak wyraźnej asymetrii między dawcą a biorcą wsparcia społecznego;
- poszanowanie autonomii osoby wspieranej z uwzględnieniem jej odpowiedzialności za samą siebie (Winiarski, 2009).

Opisując wsparcie społeczne, Kawula unika wyznaczania granic znaczeniowych między wsparciem społecznym a pomocą. Choć jego zainteresowania naukowe krążą wokół tych dwóch zagadnień, nie zgłębia podobieństw i różnic między nimi, nie analizuje ich składowych. Traktuje je natomiast „jako tylko swoiste drogowskazy. Przypisuje im jedynie funkcję ukierunkowującą analizę w tym zakresie” (Winiarski, 2015, s. 9).

Spirala życzliwości: od wsparcia do samodzielności³

Spirala życzliwości jest takim układem społecznym, w którym pojawiają się „tylko pozytywne relacje zachodzące w środowisku i sieci społecznej jednostek lub grup” (Kawula, 2009, s. 132). Do uformowania spirali życzliwości potrzebne są względnie stałe **sieci wsparcia społecznego**, ponieważ to w nich ma szansę się wytworzyć poczucie wspólnotowości. Poczucie wspólnoty i zakorzenienia w sieci wsparcia społecznego wiąże się ze świadomością obecności w bliskiej przestrzeni osób, które przez łączące je więzi w jakiś sposób współpracują ze sobą. Poczucie to jest przyczynkiem do rozpoczęcia kształtowania spirali życzliwości.

Mechanizm działania spirali życzliwości przedstawia schemat 1.

³ Posługuję się tu tytułem pierwszego artykułu Stanisława Kawuli, w którym opisuje on mechanizm „spirali życzliwości” (por. Kawula, 1996).

Schemat 1.

Mechanizm działania spirali życzliwości.

Źródło: Kawula, 1996, s. 14.

Funkcjonowanie osoby w spirali życzliwości jest oparte na relacjach cechujących się **zasadą korzyści**. Oznacza to, że podejmowane interakcje stwarzają pozytywne warunki do rozwiązania trudnej sytuacji, w której znajduje się „posiadacz” spirali. Podstawą do uruchomienia procesów wspierających w spirali życzliwości jest rozpoznanie **potrzeb** osoby, która będzie wspierana. Poza potrzebami należy rozpoznać także problemy, z którymi się ona mierzy, sytuację, w której się aktualnie znajduje, i warunki, w jakich funkcjonuje. W doborze odpowiednich działań wspierających przydatne są również informacje o mocnych stronach osoby wspieranej oraz tkwiącym w niej potencjale biopsychicznym (Majewska-Opielka, 1994). Zgromadzona wiedza ma posłużyć do zaprojektowania działań uniemożliwiających wspieranemu wejście w rolę biernego usługobiorcy. „Korzystność” zakłada, że pojawiające się relacje są „nacechowane wrażliwością na rodzące się potrzeby człowieka, nastawione na pomyślnie rozwiązanie nurtujących go problemów, przekazujące mu ważne **impulsy** [podkreśl. – M.P.-Ch.] psychiczne i sprawcze do podjęcia działań” (Kawula, 1996, s. 14).

Czy impuls jest już jakimś z rodzajów wsparcia społecznego? Czy raczej należy traktować go jako odrębny komunikat, po którym dopiero następuje działanie wspierające? Impuls można rozumieć jako „okoliczność zachęcającą do działania” (*Wielki słownik języka polskiego*). Działaniem tym może być poszukiwanie pomocy czy przyjęcie oferowanej. Kolejnym elementem schematu mechanizmu działania spirali życzliwości jest **wsparcie**. Należy zwrócić uwagę, że w tekstach Kawuli (1996, 2004, 2009, 2012) opisujących zasadę korzyści i mechanizm „spirali” brak bezpośrednich odniesień do wsparcia

jako etapu między **impulsem** a **samorozwojem**. Wsparcie społeczne można interpretować jako linię tworzącą spiralę, która okala i dzięki temu zasila proces usamodzielniania się osoby wspieranej. W przypadku **wsparcia emocjonalnego** wspierający otrzymuje komunikaty werbalne i niewerbalne typu: „jesteś przez nas kochany”, „jesteś nasz”, „lubimy cię”, „masz mocne cechy charakteru”, „nie poddawaj się”, „nie ulegaj”. Z kolei **wsparcie wartościujące** wymaga przekazywania informacji: „jesteś dla nas kimś znaczącym”, „dzięki tobie mogliśmy to osiągnąć”, „trzymaj tak dalej”. **Wsparcie instrumentalne** sprowadza się do dostarczania konkretnej pomocy. Może dotyczyć świadczenia usług polegających na pożyczaniu pieniędzy, udzieleniu kredytu, zapewnieniu mieszkania czy też odzieży, wskazaniu odpowiedniej formy leczenia itp. **Wsparcie informacyjne** wymaga udzielania wyjaśnień, porad prawnych, podania informacji, które mogą pomóc w rozwiązaniu problemu życiowego, na przykład w zaplanowaniu drogi kształcenia czy znalezieniu pracy, a także obejmuje dostarczenie porad towarzyskich związanych ze sposobem organizacji czasu wolnego, rozwijaniem zainteresowań, realizacją zakupów spełniających określone warunki (Kawula, 2004). Mimo udzielanego wsparcia oraz prób pokonania pojawiających się przeszkód osoba wspierana nadal może pozostawać w trudnej dla siebie sytuacji. Wtedy oferta wsparcia powinna się rozszerzyć o **wsparcie duchowe**. Polega ono na dostarczaniu osobie wspieranej bodźców, które ją zaktywizują do wyjścia ze stanu „apatii, niemożności, rezygnacji, wyczekiwania, iluzji, widzenia przyczyn kryzysu niepowodzeń poza sobą” (Kawula, 2004, s. 58). Kawula (2004) wspomniane wyżej wsparcie nazywa również wsparciem psychiczno-rozwojowym, nie podaje jednak przykładów konkretnych sytuacji czy komunikatów, po których można rozpoznać, że właśnie ten rodzaj wsparcia społecznego został włączony w działanie spirali życzliwości.

Interakcje podejmowane we wspierającym otoczeniu społecznym są nastawione na **samodzielność** osoby wspieranej, jej **samorozwój** i **samowychowanie** (Kawula, 1996, s. 16). Kawula te trzy pojęcia rozumie jako efekty skutecznego prowadzonego procesu wspierania, przy czym samorozwój i samowychowanie wyróżnia jako szczególnie kojarzone z działaniem spirali życzliwości. Do omówienia wyznaczników prawidłowo podejmowanego procesu wspierania służy natomiast *samodzielność*. Od roku 2004 publikacje Kawuli na temat spirali życzliwości zawierają schemat mechanizmów jej działania, zgodnie z którym osoba wspierana przebywa drogę od wsparcia do *samorozwoju – samodzielności*. Ten podwójny zapis zgodnie z zasadami interpunkcji można interpretować jako: 1) zaznaczenie współwystępowania samorozwoju i samodzielności;

2) dookreślenie, że samodzielność może być w spirali życzliwości postrzegana jako jeden z aspektów samorozwoju. Co ciekawe, taki zapis może – hipotetycznie – wskazywać kierunek „od samorozwoju do samodzielności”. W spirali życzliwości oznaczałoby to drogę osoby wspieranej od wsparcia przez samorozwój do samodzielności.

Kawula (2004, s. 64) wyróżnia w swojej koncepcji pedagogiczne warunki, które powinny być spełnione, by spirala życzliwości mogła zaistnieć w konkretnym środowisku. Należą do nich:

- a) mobilizacja przez środowisko potencjału i energii jednostek lub grup w celu rozwiązania problemów, które wymagają interwencji wspierającej;
- b) zgłaszanie gotowości do współdziałania w rozwiązywaniu zaistniałych problemów;
- c) oferowanie konkretnych działań wspierających w odpowiedniej formie i postaci;
- d) śledzenie efektów udzielanego wsparcia społecznego.

Powyższe warunki zarysowują pewną etapowość spirali życzliwości. Pośrednio wskazują na cechy środowiska wspierającego, takie jak zdolność do mobilizacji osób potrzebujących wsparcia, gotowość do działania opartego na konkretnej ofercie wsparcia społecznego oraz gotowość do ewaluacji jego efektów.

Wsparcie społeczne osób z niepełnosprawnością intelektualną

Droga, jaką społeczeństwo przeszło (do tej pory) w myśleniu o osobie z niepełnosprawnością, a idąc dalej – o jej potrzebach i możliwościach, pokazuje, jak żmudnym i długotrwałym procesem jest dojrzewanie do wizji człowieka, którego jednym z aspektów funkcjonowania jest niepełnosprawność intelektualna. Do najważniejszych przemian w sposobie rozumienia niepełnosprawności intelektualnej zalicza się:

- przejście od podejścia statycznego do dynamicznego: przejście od poglądu, że niepełnosprawność intelektualna jest „nieuleczalną chorobą”, do poglądu, w którym opisuje się ją jako stan dobrze poddający się działaniom rehabilitacyjnym; stopniowe akcentowanie możliwości rozwojowych osób z niepełnosprawnością intelektualną;
- przejście od łączenia niepełnosprawności intelektualnej jedynie z funkcjonowaniem umysłowym do zwrócenia uwagi na globalny charakter stanu – zaznacza się jednak, że główny problem w przypadku niepełnosprawności

intelektualnej leży w trudnościach w tworzeniu pojęć, kojarzeniu, rozumieniu i uczeniu się, a mocnymi stronami są z reguły: inteligencja emocjonalna, fizyczno-ruchowa, muzyczno-rytmiczna, wzrokowo-prze-strzenna i inne; przejście do postrzegania niepełnosprawności jako problemu całej osoby w jej sytuacji życiowej, wpływającego na jej zdrowie, udział w życiu społecznym i pełnione role społeczne;

- przejście od koncentracji na deficytach, dysfunkcjach oraz izolujących rozwiązaniach opiekuńczych do koncentracji na mocnych stronach, potencjale rozwojowym oraz maksymalnym włączaniu osób z niepełnosprawnością intelektualną w życie społeczne (Ćwirynkało i Antoszevska, 2010, s. 96; Żyta i Ćwirynkało, 2013, s. 56).

Ewolucja poglądów na temat niepełnosprawności intelektualnej prowadzi do koncepcji osoby z niepełnosprawnością jako pełnoprawnego uczestnika życia społecznego. Koncepcja ta wymaga namysłu nad formami i możliwościami wspierania osoby z niepełnosprawnością intelektualną, która korzystając z własnego potencjału, ma prawo decydować o sobie i żyć – na miarę swoich możliwości – niezależnie.

Propozycję tego, na czym powinno polegać wspieranie osób z niepełnosprawnością intelektualną, przedstawia w swoim społeczno-ekologicznym modelu niepełnosprawności intelektualnej Amerykańskie Stowarzyszenie Niepełnosprawności Intelektualnej i Rozwojowej (American Association on Intellectual and Developmental Disabilities [AAIDD]). Społeczno-ekologiczny model jest podstawą do zrozumienia niepełnosprawności intelektualnej jako stanu, który wpływa na aktywność osoby. Podkreśla się w nim znaczenie dopasowania człowiek–środowisko, a także różnorodnych systemów wpływających na wielowymiarowe funkcjonowanie człowieka. Niepełnosprawność intelektualna podlega w tym modelu procesowi relatywizowania. W zależności od kontekstu, w jakim osoba funkcjonuje, „otoczenie społeczne może sprzyjać ekspozowaniu różnic przez sięganie po kryteria kliniczne albo okazywać akceptację dla odmienności (wyglądu, zachowania, stylu poznawania oraz komunikowania się) i marginalizować jej znaczenie” (Kazanowski, 2015, s. 38). Dzięki ekologicznemu podejściu do funkcjonowania i wspierania osoby z niepełnosprawnością intelektualną uwidaczniają się naturalne zjawiska mające na celu dopasowywanie się (por. Tom Whittaker, za: Żółkowska, 2011, s. 82). Należą do nich zachodzące w osobie i jej otoczeniu zmiany, uruchamiane mechanizmy przystosowania się do zmieniających się warunków oraz podejmowane próby pokonywania trudności.

W społeczno-ekologicznym modelu niepełnosprawności intelektualnej wsparcie jest rozumiane jako „[...] zasoby i strategie, które służą promowaniu rozwoju, edukacji, zainteresowań, dobrostanu osoby i usprawnianiu jej funkcjonowania” (Robert L. Schalock, 2010, za: Zasępa, 2016, s. 47). Wsparcie wynika z potrzeby wzmocnienia osoby w poszczególnych wymiarach jej funkcjonowania. W modelu społeczno-ekologicznym zrezygnowano więc z powszechnie stosowanych w klasyfikacjach niepełnosprawności nazw (stopień lekki, umiarkowany, znaczny, głęboki) na rzecz wskazywania jedynie „rodzaju wsparcia, jakiego należy udzielić danej jednostce w zależności od występujących odchyleń [...]” (Zawiślak, 2011, s. 21). Wyniki badań wskazują, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną najczęściej otrzymują wsparcie materialne, instrumentalne, informacyjne (Zawiślak, 2002) oraz wsparcie emocjonalne (van Asselt-Goverts, Embregts i Hendriks, 2015).

W modelu niepełnosprawności intelektualnej AAIDD klasyfikację stopni niepełnosprawności intelektualnej zastąpiła klasyfikacja intensywności wsparcia, która obejmuje wsparcie sporadyczne, ograniczone, znaczne i całkowite (Zawiślak, 2002). Decyzja o jego formach i przebiegu opiera się na trzech podstawowych założeniach. Pierwsze z nich odnosi się do kontekstu, w którym udzielane jest wsparcie. Kontekst „jest kluczowym pojęciem w rozumieniu obecnego wykorzystania wsparcia, paradygmatu wsparcia i wpływu czynników zewnętrznych na funkcjonowanie człowieka” (Wehmeyer i in., 2008, s. 316). Istotne są zachowania i aktywność osoby wspieranej, a także wzajemne powiązania między nią a jej środowiskiem.

Drugim założeniem jest ekologiczność wsparcia. Oznacza to, że funkcjonowanie człowieka jest wynikiem interakcji zachodzącej między jego właściwościami a środowiskiem, od którego otrzymuje wsparcie. Z badań (Zawiślak, 2002; Żółkowska, 2002; Bujnowska, 2004; van Asselt-Goverts, Embregts i Hendriks, 2015; Giesbers, Hendriks, Jahoda, Hastings i Embregts, 2019; Roll i Koehly, 2020) wynika, że wśród osób traktowanych jako członkowie sieci wsparcia społecznego respondenci z niepełnosprawnością intelektualną wskazują przede wszystkim rodziców, rodzeństwo, pracowników instytucji, z których usług korzystają, oraz znajomych/przyjaciół – głównie z niepełnosprawnością. Czynnikiem ułatwiającym funkcjonowanie jest zgodność między potrzebami osoby a działaniami otoczenia.

Ostatnie z podstawowych założeń dotyczy egalitarności. Oznacza, że każda osoba, także z niepełnosprawnością intelektualną, ma takie same prawa do bezpłatnej edukacji, usług świadczonych przez społeczeństwo, w tym usług

rehabilitacyjnych, oraz prawo do wolności od postaw dyskryminacyjnych. W kontekście prawa do otrzymywania wsparcia osoba z niepełnosprawnością intelektualną może doświadczać stygmatyzowania i dyskryminacji przez narzucane nadmierne wsparcie. Utrwala ono obraz osoby jako słabszej, bezradnej i zależnej od innych. Wsparcie powinno więc być zawsze tak bardzo ograniczane, jak to tylko możliwe (Robert L. Schalock, za: Kazanowski, 2015, s. 41).

W przedstawionym modelu wspieranie zakłada, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną ma mocne strony, które mogą zostać wzmocnione, oraz że jej otoczenie może zostać dostosowane – w celu poprawy jej funkcjonowania. Zindywidualizowane wsparcie projektowane z uwzględnieniem kontekstu społeczno-kulturalnego stanowi odejście od „tworzenia statycznych «programów» do świadczenia usług, które są oparte głównie na poziomach lub rodzajach niepełnosprawności” (Walker i in., 2010), jest „wyrazem decentralizacji i deinstytucjonalizacji usług oraz personalizacji, integracji i normalizacji działań, a więc jest systemem kompleksowym i skutecznym” (Engberg i Jensen, 1997, s. 46 i nast., cyt. za: Żółkowska, 2011, s. 82).

W Polsce do współczesnych kierunków działań wspierających osoby z niepełnosprawnością intelektualną należy zaliczyć między innymi:

- asystencję osobistą, której istotą jest udzielanie wsparcia według preferencji i decyzji osoby z niepełnosprawnością, a nie jej asystenta;
- self-advokaturę – osoby z niepełnosprawnością intelektualną „indywidualnie lub grupowo (preferowane są oba sposoby) mówią lub działają w imieniu samych siebie lub innych działających na rzecz ważnych dla nich spraw” (Borowska-Beszta, 2012, s. 162);
- odchodzenie od modelu instytucjonalnego wsparcia i związanych z nim placówek (na przykład domów pomocy społecznej) na rzecz opracowywania modeli środowiskowych, dostosowanych do lokalnych zasobów oraz potrzeb osób z niepełnosprawnością.

W ostatnich latach można zauważyć wzrost liczby projektów (na przykład „Kregi wsparcia” osób z niepełnosprawnością intelektualną, „Bezpieczna przyszłość” – model wsparcia środowiskowego osób z niepełnosprawnością intelektualną w społeczności lokalnej), których cele opierają się na poszukiwaniu rozwiązań wspierających osoby z niepełnosprawnością intelektualną, aby mogły wieść możliwie niezależne, samodzielne życie. Podstawą koncepcji niezależnego życia jest – zgodne z art. 19 Konwencji ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych (2006) – „równe prawo wszystkich osób niepełnosprawnych do życia w społeczeństwie, wraz z prawem dokonywania wyborów, na równi z innymi

osobami”. Respektowanie powyższego prawa daje osobie z niepełnosprawnością intelektualną możliwość wyboru tego gdzie, z kim i jak będzie mieszkać i żyć, bez zobowiązania do życia w warunkach narzuconych przez osoby pełnosprawne, w miejscach zinstytucjonalizowanych. Prawo to umożliwia również korzystanie z różnego rodzaju usług wspierających niezbędnych do życia i włączenia w społeczność oraz zapobiegających izolacji i segregacji społecznej (art. 19. Konwencji ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych, 2006). Warunki, które pozwalają na realizację tego prawa, opierają się na wsparciu dostosowanym do indywidualnych potrzeb konkretnej osoby. Stworzenie środowiska umożliwiającego niezależne życie wymaga dostępności otoczenia społecznego i fizycznego: transportu, środowiska realnego i wirtualnego oraz dostępu do pomocy technicznej, osobistej i usług środowiskowych (*Raport tematyczny. Włączenie w społeczeństwo, niezależne życie w społeczności lokalnej*, 2017).

Model spirali życzliwości w kreowaniu środowiska wspierającego osoby z niepełnosprawnością intelektualną

Idea spirali życzliwości odnosi się do każdego człowieka, którego środowisko potencjalnie nadaje się do jej ukształtowania. Zaistnienie spirali nie jest zależne od czasu wystąpienia zapotrzebowania na wsparcie społeczne ani intelektualnych możliwości osoby wspieranej. Przez ostatnie 25 lat treści dotyczące spirali życzliwości były powielane na gruncie pedagogiki w kontekście wspierania określonych grup społecznych: rodziny (Kawula, 2009; Matyjas, 2010; Ciczowska-Giedziun, 2017), nauczycieli i uczniów (Kocór, 2018; Skotnicka, 2016), seniorów (Gaweł, Madej-Babula i Urlńska, 2014). Również na gruncie pedagogiki specjalnej Amadeusz Krause (2004) wspomina o wielopłaszczyznowości „spirali” w odniesieniu do rehabilitacji osób z niepełnosprawnością.

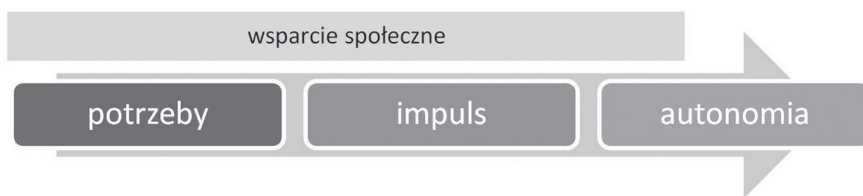
Warto zatem rozważyć możliwość wykorzystania omawianego modelu w kreowaniu środowiska wspierającego osoby z niepełnosprawnością intelektualną, które stale potrzebują różnych form wsparcia społecznego – w biegu ich życia zmienia się jedynie zapotrzebowanie na rodzaje wsparcia oraz intensywność jego udzielania. Fakt ciągłości wsparcia społecznego wobec każdego człowieka podkreśla Kawula (2012), wsparcie społeczne nie dotyczy bowiem jedynie działań podejmowanych w momencie wystąpienia sytuacji problemowej. Jeśli jest ono „trwałym komponentem otoczenia” (Krause, 2004, s. 49) osoby z niepełnosprawnością intelektualną, może zapobiegać wystąpieniu sytuacji tego rodzaju.

W pierwszej kolejności zasadne wydaje się przybliżenie metaforycznego znaczenia „spirali życzliwości”. Życzliwość odnosi się do postawy ukierunkowanej na dobro drugiego człowieka. Przejawia się w pomocy innym, gdy cierpią, i radowaniu się wspólnie ich sukcesami (Braun-Gałkowska, 2005, za: Elżanowska, 2014). Osoba życzliwa skupiona jest na zauważaniu w drugim człowieku mocnych stron i dobrych intencji w jego działaniu – nie oczekuje przy tym wzajemności.

Kawula umieszcza życzliwość w strukturze **spirali**. Spirala definiowana jest jako „krzywa płaska, która wielokrotnie okrąży jakiś punkt i jednocześnie oddala się od niego” (*Wielki słownik języka polskiego*). Jej konstrukcja jest zmienna i nieskończona. W symbolikę spirali wpisana jest droga opisywana jako labirynt, przejście ze śmierci do odrodzenia czy dążenie do samopoznania. Spirala może być potraktowana jako metafora rozwoju, doskonalenia się. Jednym z ciekawszych sposobów rozumienia spirali jest myślenie o niej jako podróży, podczas której ciągle wraca się do tych samych punktów, ale za każdym razem na innym poziomie, co oznacza wzrost (Jung, 1929, za: Russack, 1984).

Spiralne ujęcie życzliwości dookreśla, jakie relacje powinny panować w otoczeniu społecznym, by można je uznać za wspierające. Spirala życzliwości jest strukturą dynamiczną – rozprzestrzenia się poprzez okrążanie, otaczanie osoby wspieranej życzliwością. W zależności od potrzeb odbiorcy przybliża się i oddala, jednak zawsze pozostawia mu swobodę – przestrzeń do samodzielnego zagospodarowania zaoferowanej pomocy. Zadaniem osób wchodzących w skład sieci społecznego wsparcia jest więc elastyczne podążanie, towarzyszenie osobie, również z niepełnosprawnością intelektualną, w jej trudnościach i dążeniach do bycia samodzielną.

Schemat spirali życzliwości autorstwa Kawuli łączy płaszczyznę spirali z mechanizmem jej działania, opartym na zasadzie korzystności. W moim przekonaniu należy dokonać odrębnej prezentacji przestrzeni spirali oraz procesu wspierania, jaki w niej zachodzi. Rozdział tych treści pozwoli uwypuklić elementy składowe spirali oraz uczynić bardziej czytelnym sposób ich graficznego przedstawienia. Poniżej przedstawiam schemat ilustrujący składowe spirali życzliwości.

Schemat 2.

Mechanizm działania spirali życzliwości.

Źródło: opracowanie własne na podstawie S. Kawuła, 1996, 2004, 2009.

Proces wspierania rozpoczyna się od zidentyfikowania rodzących się **potrzeb** osoby, dla której mechanizm spirali został uruchomiony, przez jej najbliższe otoczenie. Rozpoznając potrzeby osoby z niepełnosprawnością intelektualną, należy wziąć pod uwagę trudności z odczytywaniem komunikatów dotyczących zaspokajania potrzeb. Trudności te mogą wynikać ze sposobu komunikowania się osoby z niepełnosprawnością intelektualną, ale również być przejawem nadinterpretacji czy odczytywania komunikatów z perspektywy osoby pełnosprawnej. Skuteczne wsparcie społeczne jest działaniem „skrojonym na miarę”, dlatego zindywidualizowane podejście do sytuacji osoby wspieranej jest pierwszym krokiem w stronę dostosowania oferty wsparcia społecznego. Kolejnym etapem jest **impuls**. Kawuła (1996, s. 14) wyjaśnia, że w toku relacji międzyludzkich osobie wspieranej przekazywane są „ważne impulsy psychiczne i sprawcze do podjęcia działań”. Impulsy kierowane w stronę osoby z niepełnosprawnością intelektualną powinny w sposób prosty i konkretny odpowiadać na zaistniałe potrzeby oraz wyzwalać w niej aktywność, sprawczość. W osobach pełnosprawnych rodzi to często trudności związane z określeniem granicy własnych działań. Świadomie przekazany impuls nie przekształca się w wyręczenie, zostawia natomiast przestrzeń na próby wyzwalań własnego potencjału. W spirali życzliwości to środowisko osoby wspieranej staje się katalizatorem jej działań, jak i pomysłodawcą tego, jak realizować proces wspierania. Jednak to do osoby wspieranej należy dokonanie wyboru i podjęcie decyzji, co z zaproponowanej oferty wykorzysta. W spirali życzliwości znajduje się miejsce na obdarzenie zaufaniem nie tylko osób wspierających, lecz przede wszystkim wspieranej osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Przestrzeń do podejmowania decyzji powinna uwzględniać nie tyle społeczne przyzwolenie na dokonywanie przez te osoby wyborów, ale przede wszystkim otwartość na wyrażanie przez nie własnego zdania, często odmiennego od sądów osób pełnosprawnych.

Specyfika impulsów kierowanych wobec osoby wspieranej pozostaje w zgodzie z rodzajami udzielanego **wsparcia społecznego** jako procesu złożonego z odpowiedzi na potrzeby osoby będącej w „spirali”. Przekazywane wsparcie społeczne ma podwójne zadanie. Z jednej strony powinno przyczynić się do rozwiązania problemu, za którego sprawą uruchomiono spiralę życzliwości, z drugiej zaś – powinno uruchomić wewnętrzne zasoby osoby wspieranej w celu radzenia sobie z podobnym problemem w przyszłości. Droga od wsparcia do samorozwoju – samodzielności (Kawula, 2004) stała się przewodnim hasłem spirali życzliwości. Poza tymi dwoma pojęciami Kawula (1996, 2004) wspomina również o samowychowaniu (schemat 3).

samodzielność	samorozwój	samowychowanie
<ul style="list-style-type: none"> • ktoś funkcjonuje „bez odwoływania się do pomocy lub współpracy innych osób lub instytucji” (<i>Wielki słownik języka polskiego</i>). Na ogół rozumie się przez nią samodzielność w działaniu, czyli np. sprawność w samoobsłudze czy wykonywaniu zadania. 	<ul style="list-style-type: none"> • „proces zmian polegający na samodzielnym zdobywaniu wiedzy, doskonaleniu jakichś umiejętności i pracy nad poprawą własnego charakteru” (<i>Wielki słownik języka polskiego</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • „samorzutna praca człowieka nad ukształtowaniem własnego poglądu na świat, własnych postaw cech charakteru i własnej osobowości – stosownie do założonych kryteriów, wzorów oraz ideałów” (Okoń, 2001, s. 349).

Schemat 3.

Samodzielność, samorozwój, samowychowanie – definicje.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Wielki słownik języka polskiego*; Okoń, 2001.

Samodzielność, samorozwój i samowychowanie wiążą się z humanistyczną koncepcją człowieka. W koncepcji tej osoba jest przedstawiana jako unikatowa jednostka – dobra z natury – której pragnienia są uznawane za pozytywne. Naturalną potrzebą człowieka jest stawanie się lepszym i takim też czynienie świata wokół siebie. Pojmowany w ten sposób rozwój uwarunkowany jest przez czynniki, które tkwią w człowieku. Podejście humanistyczne uznaje, że człowiek ma potencjał do tego, by być wewnątrzsterownym. Realizacja tego potencjału odbywa się w środowisku zewnętrznym, które nie blokuje zachowań służących samorozwojowi. W koncepcji humanistycznej człowieka można nazwać podmiotem autonomicznym. Czy zatem zamiast trzech określeń koncentrujących się wokół niezależnego funkcjonowania i rozwijania własnej osoby nie znaleźć

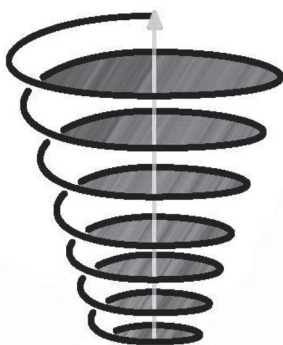
jednego, które odda ich sens? Uważam, że tym zamiennikiem mogłoby się stać określenie **autonomia**.

Autonomię można rozpatrywać w sposób podmiotowy – jako pewną własność osobowego bytu ludzkiego lub w sposób procesualny – jako pewien rodzaj czy sposób działania osoby ludzkiej. W pierwszym ujęciu rozważania dotyczą autonomii jako czegoś, co z natury przysługuje osobie ludzkiej, pewnej zdolności akceptacji motywów własnego postępowania – dzięki autonomii człowiek dokonuje refleksji nad swoimi pragnieniami, preferencjami, po czym je akceptuje lub odrzuca. W przypadku drugiego ujęcia autonomia jest ujmowana jako zdolność osoby do działań intencjonalnych, zrozumiałych, wolnych od narzuconego wpływu (Nowacka, 2005, s. 25). Ujęcia te nie są typami czy rodzajami wielowymiarowego zjawiska, jakim jest autonomia, nadają jedynie pewien porządek teoretycznym rozważaniom. Pedagogiczne rozumienie autonomii jest kompilacją teorii zapożyczonych od innych nauk, które dotyczą interpretacji tego terminu. *Słownik pedagogiczny* podaje, że autonomia to „samodzielność, niezależność, możliwość samostanowienia, np. podejmowania decyzji korzystnych z punktu widzenia danej osoby” (Kupisiewicz i Kupisiewicz, 2018). Autonomia uwidacznia się zatem w samodzielności i niezależności, przede wszystkim od innych ludzi, a zarazem jest jednym z przejawów stanowienia o sobie. Jest traktowana jako cel edukacji oraz wychowania.

Wychodząc z założenia, że autonomia jest wartością, którą ma każda osoba, pedagogika ma za zadanie uczyć i wychowywać w sposób autonomiczny: z poszanowaniem autonomii osoby wychowywanej wskazywać na postawę szacunku wobec autonomii innych ludzi. Oznacza to pojawienie się ograniczeń autonomii człowieka w postaci uwzględniania wolności innych, panujących zasad społecznych i prawa. W pedagogice autonomia obejmuje działania wychowującego i wychowanka, uczącego i ucznia, wspierającego i wspieranego. Przy czym ci pierwsi przejawiają autonomię w podejmowanych działaniach, ci drudzy natomiast nabywają kompetencje do podejmowania działań. Zdaniem Władysława Dykcika (2007, s. 365) „autonomia to nabyta, wyuczona akceptacja siebie, oznacza wartość, potrzebę, prawo i przywilej jednostki do budowania niepowtarzalnego kształtu własnej osoby i osobistej wersji swojego życia”. Autonomia traktowana jest jako „stan, w którym istniejące oraz zmieniające się warunki zewnętrzne nie ograniczają swobody procesów poznawczych i emocjonalnych człowieka” oraz „nie wpływają na [jego – M.P.-Ch.] cele i sposoby działania” (por. Obuchowski, 1977, za: Kopec i Tylewska-Nowak, 1996, s. 253). W literaturze z zakresu pedagogiki specjalnej autonomia jest obecnie

rozumiana nie jako posiadane kompetencje, ale jako droga dochodzenia do nich w maksymalnie możliwym stopniu (Krause, 2011, s. 205). Jest to podejście zgodne z założeniem oddzielenia idei autonomii podstawowej od autonomii idealnej. Pierwsza dotyczy minimalnego statusu bycia odpowiedzialnym, niezależnym i zdolnym do mówienia za siebie, druga – jest uznawana za cel, do którego można dążyć, i według którego osoba jest maksymalnie autentyczna, wolna od wpływów (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*).

Przestrzeń spirali życzliwości jako modelu możliwego do wykorzystania w kreowaniu środowiska wspierającego osoby z niepełnosprawnością intelektualną prezentuje schemat 4.

Schemat 4.

Spirala życzliwości.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Kawula 1996, 2004, 2009.

Niniejszy szkic stanowi próbę graficznego przedstawienia struktury spirali życzliwości, w której oddziaływania wspierające są ukierunkowane na osobę z niepełnosprawnością intelektualną. W powyższej propozycji sieć wsparcia społecznego została wchłonięta w strukturę samej spirali, a tym samym nadała jej kształt. Bez sieci osób wspierających nie można bowiem mówić o formowaniu spirali życzliwości. Ciemna linia tworząca konstrukt spirali prezentuje **sieć wsparcia społecznego**, która otacza osobę wspieraną atmosferą życzliwości. W zależności od rozmiaru sieci linia może zmieniać swą grubość – im mniej osób w danym momencie życia wspiera osobę z niepełnosprawnością intelektualną, tym cieńsza staje się linia wiodąca. Kolejne obręcze spirali przedstawiają rodzące się **potrzeby** osoby wspieranej, na które otoczenie odpowiada za pomocą przekazywania **impulsów** (strzałki poziome). Dopełnieniem informacji na

temat udzielanego wsparcia społecznego jest wskazanie na funkcjonalny aspekt rodzajów treści wspierających przekazywanych osobie z niepełnosprawnością intelektualną. Kolorowe wypełnienie obręczy obrazuje udzielane wsparcie społeczne – przenikające się barwy odzwierciedlają przenikanie się **rodzajów wsparcia społecznego**. W zależności od potrzeb osoby wspieranej paleta kolorów i ich odcieni będzie się zmieniać. Zielona strzałka umieszczona w centrum spirali przedstawia ciągły proces dochodzenia osoby z niepełnosprawnością intelektualną do **autonomii**. W tej drodze osoba z niepełnosprawnością intelektualną jest otaczana życzliwością dającą przestrzeń do podejmowania własnej aktywności. Przedstawiony wykres jest przykładowy i należy go spersonalizować. To, jak będzie wyglądała spirala oraz jak zostaną omówione parametry wsparcia społecznego, zależy od osoby wspieranej oraz od jej otoczenia społecznego.

Podsumowanie

Zaprezentowane w artykule odczytanie spirali życzliwości jest odpowiedzią na zachętę Kawuli (1996, s. 16) do „planowania swych badań” na podstawie jej założeń. Wciąż aktualne przesłanie spirali opiera się na cechach środowiska społecznego, które mobilizuje do działania, wzmacnia dążenia do samodzielności i otacza życzliwą obecnością. W podobny sposób zadania środowiska społecznego rozumie Czesław Kosakowski (1997, s. 146–148), wyróżniający trzy etapy oddziaływania społecznego: „wzbudzanie aktywności i animacji, usamodzielnianie oraz pewnego rodzaju «współtowarzyszenie» społeczne”. Konstrukcja spirali życzliwości wpisuje się w aktualne tendencje dotyczące wsparcia społecznego dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną, związane z deinstytucjonalizacją, ideą niezależnego życia oraz kreowaniem wspierającego środowiska społecznego. Jak pokazują teoretyczne założenia spirali życzliwości, towarzyszenie znajduje swoje miejsce w przestrzeni względnie stałych sieci społecznego wsparcia, które otaczają osobę z niepełnosprawnością intelektualną relacjami wzajemności, równości i szacunku.

Bibliografia

- van Asselt-Goverts, A.E., Embregts, P.J.C.M. i Hendriks, A.H.C. (2015). Social Networks of People with Mild Intellectual Disabilities: Characteristics, Satisfaction, Wishes and Quality of Life. *Journal of Intellectual Disability Research*, 59(5), 450–461.

- Böhnisch, L. i Schröer, W. (2011). *Social Pedagogy of the Life Stages*. W: J. Kornbeck i N.R. Jensen (red.), *Social Pedagogy for the Entire Lifespan* (s. 15–29). Bremen: EHV.
- Böhnisch, L. i Schröer, W. (2017). *Social Work*. Berlin–Boston: Walter de Gruyter.
- Borowska-Beszta, B. (2012). *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Bujnowska, A. (2004). Sieć i natężenie społecznego wsparcia młodzieży z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim. W: J. Głodkowska i A. Giryński (red.), *Osobowość, samorealizacja, odpowiedzialność, bezpieczeństwo, autonomia. Teoria, empiria i praktyka w rehabilitacji osób z niepełnosprawnością umysłową od dzieciństwa do późnej dorosłości* (s. 192–200). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Ciczowska-Giedziun, M. (2017). (Nie)odkryte możliwości wspierania rodziny w środowisku lokalnym. *Pedagogika Społeczna*, 1(63), 83–96.
- Ćwirynkało, K. i Antoszevska, B. (2010). Aktualne podejścia w pedagogice osób z niepełnosprawnością intelektualną. W: S. Przybyliński (red.), *Pedagogika specjalna – tak wiele pozostaje dla nas tajemnicą...* (s. 93–104). Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Dykciak, W. (2007). Problemy autonomii, integracji społecznej i normalizacji życia osób niepełnosprawnych w środowisku. W: W. Dykciak (red.), *Pedagogika specjalna* (s. 355–378). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Elżanowska, H. (2014). *Rodzinnie uwarunkowania życzliwości u młodzieży*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Gaweł, A., Madej-Babula, M. i Urlińska, M.M. (2014). Eurosieroctwo seniorów a jakość ich życia – nowe wyzwania dla pedagogiki społecznej. *Studia Edukacyjne*, 32, 135–145.
- Giesbers, S.A.H., Hendriks, A.H.C., Jahoda, A., Hastings, R.P. i Embregts, P.J.C.M. (2019). Living with Support: Experiences of People with Mild Intellectual Disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 32(2), 446–456.
- Jaworowska-Oblój, Z. i Skuza, B. (1986). Pojęcie wsparcia społecznego i jego funkcje w badaniach naukowych. *Przegląd Psychologiczny*, 29(3), 733–745.
- Kazanowski, Z. (2015). Społeczny wymiar współczesnej koncepcji niepełnosprawności intelektualnej. *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska*, 28(1), 33–43.
- Kawula, S. (1996). Spirala życzliwości: od wsparcia do samodzielności. *Wychowanie na co dzień*, 10–11, 14–17.
- Kawula, S. (2004). *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych. Szkice o współczesnym wychowaniu*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Kawula, S. (2009). Czynniki i sieć wsparcia społecznego w życiu człowieka. W: S. Kawula (red.), *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualność – perspektywy* (s. 115–134). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kawula, S. (2012). *Pedagogika społeczna dzisiaj i jutro*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.

- Kocór, M. (2018). Szkoła jako miejsce wsparcia w trudnych sytuacjach. *Edukacja – Technika – Informatyka*, 9(1), 218–224.
- Konwencja ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych (2006). Nowy Jork: ONZ.
- Kopeć, D., i Tylewska-Nowak, B. (1996). Autonomia osób z głębszym upośledzeniem umysłowym w opinii społecznej. W: W. Dykcik (red.), *Spółczesność wobec autonomii osób niepełnosprawnych* (s. 251–259). Poznań: Wydawnictwo Eruditus.
- Kosakowski, C. (1997). Problem podmiotowości i autorewalidacji w pedagogice specjalnej. W: H. Machel (red.), *Problem podmiotowości człowieka w pedagogice specjalnej* (s. 37–47). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kozielecki, J. (2000). *Koncepcje psychologiczne człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Krause, A. (2004). Ryzyko osłabienia wsparcia społecznego jako podstawowy dylemat współczesnej rehabilitacji. W: Z. Palak i Z. Bartkiewicz (red.), *Wsparcie społeczne w rehabilitacji i resocjalizacji* (s. 47–54). Lublin: Wydawnictwo Naukowe UMCS.
- Krause, A. (2011). *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kupisiewicz, C. i Kupisiewicz, M. (2018). *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: PWN.
- Majewska-Opiełka, I. (1994). *Droga do siebie. O miłości, wartościach i nowej psychologii rozwoju duchowego*. Warszawa: Wydawnictwo Medium.
- Matyjas, B. (2010). Pedagog społeczny w pracy z rodziną – formy pomocy i wsparcia. *Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne*, 19, 101–110.
- Nowacka, M. (2005). *Autonomia pacjenta jako problem moralny*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Nowakowski, M. (2004). Pojęcie wsparcia społecznego i problemy jego pomiaru ze szczególnym uwzględnieniem populacji seniorów. W: J. Kowaleski i P. Szukalski (red.), *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia* (s. 292–300). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Obuchowska, I. (1994). Autonomia niepełnosprawnej młodzieży. W: J. Fenczyn i J. Wyczesany (red.), *Problemy edukacji i integracji osób niepełnosprawnych ze społeczeństwem* (s. 111–119). Kraków: Polskie Stowarzyszenie Osób Niepełnosprawnych.
- Okoń, W. (2001). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Raport tematyczny. *Włączenie w społeczeństwo, niezależne życie w społeczności lokalnej* (2017), https://www.dzp.pl/files/shares/Publikacje/Raport_tematyczny_art.19.pdf [dostęp: 6.06.2021].
- Roll, A.E. i Koehly, L.M. (2020). One Social Network, Two Perspectives: Social Networks of People with Down Syndrome Based on Self-reports and Proxy Reports. *Journal of Intellectual Disability Research*, 33(6), 1188–1198.
- Russack, N.W. (1984). Amplification: The Spiral. *Journal of Analytical Psychology*, 29, 125–134.

- Sęk, H. (1986). Wsparcie społeczne – co zrobić, aby stało się pojęciem naukowym. *Przegląd Psychologiczny*, 3, 791–800.
- Skotnicka, B. (2016). Wsparcie społeczne nauczycieli edukacji inkluzyjnej. *Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych*, 22(1), 175–187.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/index.html> [dostęp: 25.05.2021].
- Szczęśna, A. (2010). Wsparcie społeczne nauczycieli i uczniów jako wymiar jakości pracy szkoły. W: I. Nowosad, I. Mortag i J. Ondráková (red.), *Jakość życia i jakość szkoły* (s. 249–264). Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Walker, H.M. i in. (2010). A Social-Ecological Approach to Promote Self-Determination. *Exceptionality*, 16, 6–18.
- Wehmeyer, M.L. i in. (2008). The Intellectual Disability Construct and Its Relation to Human Functioning. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 46(4), 311–318.
- Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl> [dostęp: 12.03.2021].
- Winiarski, M. (2009). Pedagogika społeczna humanistycznie zorientowana. W: S. Kawula (red.), *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualność – perspektywy* (s. 63–87). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Winiarski, M. (2015). Dylemat relacji pojęć „wsparcie” i „pomoc” w przestrzeni działań prorodzinnych – wewnętrznych i zewnętrznych. W: E. Kantowicz, M. Ciczowska-Giedziun i L. Willan-Horla (red.), *Wielowymiarowość wsparcia współczesnej rodziny polskiej*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Zasępa, E. (2016). *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną. Procesy poznawcze*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Zawiślak, A. (2002). Społeczne wsparcie osób upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim. W: A. Pielecki (red.), *Problemy pedagogiki specjalnej w okresie przemian społecznych* (s. 95–100). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Zawiślak, A. (2011). *Jakość życia osób dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną*. Warszawa: Difin.
- Żółkowska, T. (2002). Poczucie wsparcia społecznego dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną a poziom ich aktywności społecznej. W: W. Dykciak, C. Kosakowski i J. Kuczyńska-Kwapisz (red.), *Pedagogika specjalna szansą na realizację potrzeb osób z odchyleniami od normy* (s. 413–422). Olsztyn–Poznań–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego.
- Żółkowska, T. (2011). Normalizacja – niedokończona teoria praktyki. *Niepełnosprawność*, 5, 85–93.
- Żyta, A. i Ćwirynkało, K. (2013). Nowe tendencje i kierunki rozwoju pedagogiki osób z niepełnosprawnością intelektualną – zmiany terminologiczne. *Niepełnosprawność*, 10, 52–61.